

PRIEŽASTIES SANTYKIAI TEKSTEMŲ IR PREDIKATINIŲ DĖMENŲ PAKOPOJE

Vaida NAŠLĖNAITĖ-EBERHARDT

1. Pastaruoju metu labai domimasi lingvistine kauzacijos arba priežastingumo kategorija. Gramatikos tyrimams išsišakojus į daugelį krypčių, priežasties santykiai (toliau – PS) analizuojami funkcinės (Dik, 1980, 1989; Valeckienė, 1998), referentinės (Van Valin, 1993), epifenomenaliosios (Mac Cawley, 1988), semantinės (Dixon, 1993; Wierzbicka, 1988) gramatikos autorių, teksto lingvistų (Erdmann, 1990; Shiffrin, 1986), kalbų tipologų tyrimuose (Comrie, Polinsky, 1993). Lietuvių sintaksininkų tiriami dviejų PS susiejamų situacijų paradigminiai santykiai (Rackevičienė, 2000ab) bei tų santykių raidos dėsniai (Savičiūtė-Naktinienė, 1995). Kitos tyrimų kryptys – priežastiniai sintagmiškai susietų dėmenų ryšiai (Jolly, 1993; Valiulytė, 1998), teoriniai priežastingumo kategorijos binariškumo klausimai (Girdenienė, 2000). Šio straipsnio tikslas – aptarti dviejų, artimai susijusių kalbos pakopų, t.y. tekstų bei predikatinį dėmenų, priežasties santykių savitumus ir raišką – pirmiausia lietuvių ir iš dalies – latvių kalbose. Latvių kalbos pavyzdžių reikia ten, kur jie padeda nustatyti PS, atskleisti retus PS raiškos atvejus. Tolimesniuose tyrimuose latvių kalbos faktai bus daugiau pasitelkiami. Daugiausiai remiamasi publicistinių bei grožinių tekstų pavyzdžiais (atsitiktinai surinktais autorės bei tekstyto¹, duomenimis), bet stengiasi įtraukti ir kitų funkcinį stilių tekstų.

2. Priežastingumo santykiai – tai pirmiausia realybės reiškinių santykiai. Lingvistų užduotis – aiškintis kokiais būdais realybė atsispindi kalboje. V. Podlesskaja priežastingumo santykius drauge su tapatumo, egzistencijos ir neigimo santykiais priskiria prie pagrindinių, fundamentinių, kalboje reiškiamų, realybės kategorijų (Podlesskaja, 1993, 165).

2.1. Semantiškai klasifikuojant priežastį, ji gali būti skaidoma į motyvo (t.y. skatinamosios priežasties), pvz.: *Jis taip pasielgė siekdamas keršyti / iš keršto*; realiosios priežasties, pvz.: *Pusiaukelėje sugedus automobiliui / dėl automobilio gedimo pavėlavo į susitikimą*; hipotetinės priežasties (sąlygos), pvz.: *Laiku nepašalinus gedimų, griūva*

¹ Tekstynas kaupiamas VDU Kompiuterinės lingvistikos centre. Jį sudaro publicistinio, meninio bei administracinio stiliaus tekstai (Marcinkevičienė, 1997).

melioracijos sistemas; į ateitį nukreiptos priežasties (tikslu), pvz.: Norėdama pamiršti tragediją ji dar labiau išitraukė į darbą; padarinio (arba pasekmės, išvados, rezultato), pvz.: Tuo metu jau buvau išleidęs keletą poezijos knygelii, tad poezijos gerbėjai priimdavo kaip žinomą poetą; – subkategorijas.

Sunkumų nustatant skatinamosios ar realiosios PS kelia predikacinius dėmenis arba sakinius jungiančių jungtukų *ir, o, kad, jog* polisemiškumas sudėtiniuose sakinuose (1), (2).

(1) *Eidamas trobon ar į tvartą, Juza vis galvą palenkdavo, kad neatsitrenktų.* (J. Balt.)

(2) *Ir suspausdavo širdį Juzai, kad taip mažai tepagyvena darbštuolėlė bitele.* (J. Balt.)

Kyla klausimas, ar pirmuoju sakiniu nusakomas priežasties, ar tikslo funkcinis-semantinis santykis. Vienas būdų, padedančių nustatyti šį sudėtinį prijungiamuoju dėmeniu su jungtuku *kad* išreikštą funkcinio-semantinio santykio tipą, galėtų būti sakinio vertimas į latvių kalbą. Mat la. kalboje prijungiamieji predikaciniai priežasties ir tikslo dėmenys prie pagrindinio dėmens jungiami skirtingai: priežasties dėmenys – jungtukais *jo, ka, tāpēc ka, tā kā*, padarinio – jungtukais *tādēļ, tāpēc, tālab, tātad, tad* o tikslo dėmenys – jungtuku *lai* ir labai retais atvejais – jungtuku *ka* (MLLVG, II). Todėl ir pavyzdžiuose vertėjo aiškiai atskirta priežastis nuo tikslo: (1) ir (1a) – tikslo prijungiamieji dėmenys, (2) ir (2a) – priežasties prijungiamieji dėmenys.

(1a) *Istabā vai kātī iedams, Juzis allaž pielieca galvu, lai to neapdauzītu.* (J. Balt.)

(2a) *Un Juzim sāpēja sirds, ka šī darbarūke bite dzīvo tik īsu brīdi.* (J. Balt.)

2.2. Minėta, kad priežastingumo kategorija binarė. Nustatant priežasties ryšį tarp dviejų reiškinių įvairiose kalbos pakopose, ieškoma ≥ 2 reiškinių, tekste sugretintų ir sintaksiškai susijusių, kurių vienas suvokiamas kaip kito reiškinių priežastis. Kad priežastingumo kategorija susijusi ir su laiko kategorija, rodo M. Shibatani apibrėžimas (Shibatani, 1976, 239–240):

„Priežasties ryšys tarp dviejų reiškinių kalbėtojo suvokiamas taip: *antrasis, kauzuojamas is reiškiny s realizuojamas t2 metu, vadinasi, po t1 laiko tarpo, kuriuo realizuojamas pirmasis, kauzuojantysis reiškiny s. Kalbėtojo sąmonėje kauzuojamojo reiškinio realizacija visiškai priklausanti nuo kauzuojančiojo reiškinio realizacijos*“².

Neretai nustatant konstrukcijos semantinę–sintaksinę funkciją, priežasties ir laiko kategorijos, ypač vientisinio sakinio pakopoje, būna labai susipynusios (3).

(3) *Vėliau ji studijavo Sorbonos universitete ekonomiką, tačiau nusibodus mokslus metė.* (publ.)

Padalyviu pasakytą aplinkybę *nusibodus* galima laikyti priežasties, jei pritariama, kad nusibodimas – tai priežastis, dėl kurios veikėja metė mokslus. Bet ši aplinkybė gali būti ir laiko, jei pritariama, kad veikėja metė mokslus tada, kai nusi-

² Iš anglų kalbos versta cituojant.

bodo studijuoti. Tirtini yra ne tik priežasties-laiko santykių ribiniai atvejai. Nustatant dalyvio, padalyvio, pusdalyvio aplinkybės rūšį susisieja priežasties-būdo, priežasties-sąlygos, priežasties-nuolaidos, priežasties-priežasties turinio, priežasties-tikslo, priežasties-objekto santykiai.

Grįžtant prie laiko-priežasties sąsajų, būtina paminėti ir veiksmų sekos bei priežastingumo santykių painumą. Ne kiekvienas *t2* reiškinys, realizuojamas po *t1* reiškinio, susijęs su pirmuoju priežasties santykiais. Du gretimi predikatiniai dėmenys, sujungti jungtukais *ir, o*, gali reikšti dviejų, vieno paskui kitą einančių reiškinų, priežastingumą (4) arba – tarp jų gali būti tik veiksmų sekos reikšmė (5).

(4) *Rudenį Klemensas išvažiavo studijuoti į miestą, ir dabar jie susitikdavo tik sapnuose.* (R. Šav.)

(5) *Pavalgius mūsų kelionė tęsėsi, ir dabar prieš akis atsivėrė neaprepiamas sniego laukas.* (publ.)

Šių sakinių reikšmės skirtumus galima parodyti substitucijomis. Pirmuoju atveju iš dvejų sintaksiškai susietų reiškinių antrasis turi padarinio reikšmę. Padarinio semantinė reikšmė būtų aiškesnė, jei dviems predikatiniais dėmenims sujungti būtų pavartoti priežasties dėmenų jungtukai *kadangi...*, *tai* (4a) arba padarinio dėmenų jungtukai *todėl* (4b).

(4a) *Kadangi rudenį Klemensas išvažiavo studijuoti į miestą, tai dabar jie susitikdavo tik sapnuose.*

(4b) *Rudenį Klemensas išvažiavo studijuoti į miestą, todėl dabar jie susitikdavo tik sapnuose.*

Panaši procedūra antruoju atveju patvirtina, kad šių predikatinų dėmenų santykis ne priežastinis, o veiksmų sekos (5a), (5b).

(5a) *Kadangi pavalgius mūsų kelionė tęsėsi, tai dabar prieš akis atsivėrė neaprepiamas sniego laukas.*

(5b) *Pavalgius mūsų kelionė tęsėsi, todėl dabar prieš akis atsivėrė neaprepiamas sniego laukas.*

Panaši procedūra padėtų nustatyti priežasties-padarinio ryšius ir tais atvejais, kai du predikatiniai dėmenys jungiami be jungtukų (žr. 3.3).

3. Aptariant konkretų tekstą, priežasties santykiai gali būti reiškiama: 1) leksemų pakopoje – a) su tam tikromis išlygomis – leksemos, turinčios priežasties-padarinio sememą, žr. 3.1.2.; b) morfologiniais kausatyvais (*siūdinti, siaurinti* tipo priežastiniais veiksmažodžiais; 2) vientisinio sakinio ir jo narių pakopoje; 3) predikatinų dėmenų pakopoje; 4) tekstų³ pakopoje.

3.1. Tariant PS tekstemoje, akivaizdi visų pakopų sąveika. Esti tekstų tipų (pvz., pasiaiškinimas, orų prognozė, socialinio reiškinio analizė), kurių tikslas – pasakoti reiškinio priežastį ar priežastis (7b). Tada PS atskleidžiančios konstrukcijos sudėtingos, daugiapakopės, viena kitą papildančios.

³ Šiame darbe vartojamas A. Šoblinsko siūlytas *tekstemos* terminas (Šoblinskas, 1982), nors lingvistikoje mažiausiam teksto vienetui, turinčiam vieną mikrotėmą ir savarankišką topiką, nusakyti vartojama ir kitų terminų - *teksto pilnatis, pastraipa, suprafražinis elementas, teksto vienetas* ir kt.

Predikacinių dėmenų išdėstymu tekste, jų struktūra bei semantika, predikacinių dėmenų jungimo priemonėmis labai panašios dvi stambiausios pakopos – predikacinių dėmenų ir tekstų. Nors gramatikų nurodoma priežasties jungtukus *todėl, kad; dėl to, kad; nes* vartoti tada, kai priežasties reikšmės šalutinis dėmuo jungiamas prie pagrindinio dėmens, vis dėlto tekstyno duomenys rodo ne vien tai. Neretai teksto autorius pats pasirenka – nusakyti PS sudėtinu sakiniu ar tekste. Abiem atvejais dėmenys gali būti išdėstomi ta pačia eile, vartojamos tos pačios jungimo priemonės. Ir tekste, ir sudėtiniu sujungiamuoju sakiniu nusakyta priežastis turi turėti du komponentus – centrinę propoziciją, įvardijančią reiškinį, įvykį, būseną, ir tos propozicijos suponuotą dėmenį, kuriuo įvardijama reiškinio priežastis. Tad pavaldusis PR nusakantis dėmuo autoriaus valia gali būti ir šalutinis sudėtinio prijungiamojo sakinio dėmuo, ir atskiras tekstos sakiny. Dėl šių priežasčių galima dviejų pakopų reiškinius nagrinėti drauge.

Taigi sintagminiams priežasties santykiams išreikšti, sakytinėje kalboje – priklausimai nuo komunikacinės situacijos, o rašytinėje – nuo teksto funkcinio stiliaus, – kalbos vartotojas gali pasirinkti visas kalbos pakopas (6).

(6) *Per skubėjimą pamiršau namie skėtį.*

Skubėdamas pamiršau namie skėtį.

Skubėjau ir pamiršau namie skėtį.

Pamiršau namie skėtį, nes skubėjau.

Iki pietų turėjau atlikti dar daug darbų. Labai skubėjau prieš išeidamas. Ir dėl to, aišku, pamiršau namie skėtį.

3.1.1. Tekstų pakopoje PS gali būti rodomi sudėtingai ir įvairiai. Kartais priežasties santykis nusakomas ne vienu predikaciniu dėmeniu, bet jų grupe, kartais tų priežasčių – keletas, ir viena išplaukia iš ankstesniuojų predikatu nusakytos. Panašiai, kaip žodžių junginiai skiriami pagal priklausomojo dėmens santykį su pagrindiniu (Labutis, 1976, 76), taip ir sudėtiniame sakinyje tarp kauzuojančiojo ir kauzuojamojo reiškinio egzistuojantis semantinis priežasties, motyvo turinys leidžia nustatyti PS. Žiūrint į centrinės PS propozicijos (toliau – CPR, ji pavyzdžiuose pabraukta) vietą priežasties (Priež) ar padarinio (Pad) dėmens atžvilgiu, pagrindiniai tekste apibendrintais sakiniuose pasakomų PS apibendrinti tipai yra šie :

1) (Priež) ← (Pad = CPR);

tekstos pradžioje pasakomas priežastinis reiškinys, po jo – padarinio reiškinys (kitais atvejais – centrinė PS propozicija). Tai – į kairę pusę nukreipta priežastis (←). Pvz.: *Šalyje nėra naudingų iškasenų, tad nėra ir aplinką teršiančios sunkiosios pramonės. (publ.);*

2) (Priež) ← (I Pad = I CPR) ← (II Pad = II CPR);

tekstos pradžioje – priežastinis reiškinys, po jo nurodomi du, vienas iš kito išplaukiantys to paties reiškinio padariniai (←←). Pvz.: *Pensijos bus mokamos iš tų lėšų, kurios susidaro iš atskaitymų nuo darbuotojams išmokamų atlyginimų. Taigi kuo didesni bus Lietuvoje atlyginimai, tuo turtingesnė bus ir „Sodra“, todėl, pasak P. B., pensininkai turėtų būti labiausiai suinteresuoti, kad didėtų visų Lietuvos žmonių atlyginimai. (Tekst., publ.);*

3) (Pad = CPR) → (Priež);

tekstemos pradžioje – padarinys (kitaip sakant – PS centrinė propozicija), po jo nurodoma priežastis, motyvas. Tai – į dešinę pusę nukreipta priežastis (→). Pvz.: *Bružas nieko nesakė, nes nieko negalėjo atsakyti į tuos savo vaiko įžeidėjimus.* (R. Gran.);

4) (Pad = CPR) → (I Priež) → (II Priež);

tekstemos pradžioje nurodomas padarinio reiškinys, o po jo – dvi, viena iš kitos išplaukiančios to reiškinio priežastys (→ →). Pvz.: *Kodėl šie paukščiai taip staiga išnyko, nėra žinoma. Archeologai teigia, kad juos išnaikino atvykusi į N. Zelandiją maorių tauta, nes jos šiukšlynų palaikauose randama šių paukščių skeletų.* (T. Ivanausk.);

5) (CPR) → (Priež) ← (Pad);

tekstemos pradžioje nurodoma centrinė PS propozicija, po jos – priežastis, vėliau, padarinio sakiny, teikiamas kaip išvada. Šiuo atveju CPR ir Pad dėmenys nesutampa. Tai – į abi puses nukreipta priežastis: nuo CPR ir nuo išvadinio dėmens (→←). Pvz.: *Mūsų projektai yra visiškos menininkų nepriklausomybės išraiška, visiškai iracionalūs, nes jie niekam nereikalingi. Jie sukuriami tik dėl menininkų noro. Todėl jie savo darbus apmoka patys, nepripažįsta jokių rėmėjų.* (Tekst. publ.);

6) (I Priež) ← (Pad=CPR) → (II Priež);

tekstemos pradžioje nurodoma reiškinio priežastis, po jos – centrinė PS propozicija (arba – padarinys), vėliau, dar viena priežastis. Tai – į abi puses nuo CPR nukreipta priežastis (← →). Pvz.: *Kadangi vairuotojas važiavo pavojingu greičiu, buvo sustabdytas kelių eismo policijos. Be to, įtarimo patruliams sukėlė ir nelygi važiavimo trajektorija.* (Adm.).

3.1.2. Ir tekstėmų, ir predikatinųjų dėmenų pakopa susijusios su leksemų vartoseną. Vienas ryškus priežasties raiškos šiose pakopose bruožas yra tas, kad nusakant priežastį neišsiverčiama be konkrečių priežasties rodiklių. Tie rodikliai esti skirtingos apimties – nuo sudėtinio predikatinio dėmens su keliais, priežastį reiškiančiais prijungiamaisiais komponentais iki vienos leksemos, kuri eidama prie jungiamojo žodžio drauge su juo („.., kurio priežastis...“), sudaro formalųjį priežasties rodiklį (Givón, 1975, 60), nors sintagminio priežasties reiškinio ir neatskleidžia. Leksemos su priežasties semema, pvz.: *motyvas; priežastis; kadangi; kodėl; todėl; kad; dėl to, kad; nes* arba leksemos su padarinio semema, pvz.: *kaltė, kaltas, pasekmė, išvada, rezultatas; todėl; dėl to; taigi; tad; užtai ir kiti* – vartojant teksto lingvistikos bei pragmatikos terminus, – suformuoja tam tikros tekstemos ar propozicijos viršūnę (topiką) (Lambrecht, 1991, 84; Van Valin, 1993, 23), kuriuo, formuojant komunikacinę intenciją, apibūdinama dialoginės (7a) arba monologinės (7b) tekstemos priežastinė situacija ir tuo būdu mažiausiai vienu išplėstiniu predikatinium dėmeniu (o dažniausia – dviem, kartais – trimis dėmenimis) išreiškiama priežasties semantinė–sintaksinė–pragmatinė funkcija (Dik, 1980, 49). Kartais tekstemoje nusakomi daugiapakopiai PS, kai vienas priežasties junginys tampa kitos priežasties CPR (7a).

(7a) – *Kodėl nenori eiti į koncertą?*

– *Bijau. Kadangi gripas siautėja, tai iš tokio renginio tikrai bacilų parsineši. (buit. pok.)*

(7b) *Per praėjusį gripo sezoną neišvengta ir aukų dėl ligos sukeltų komplikacijų. Užregistruoti net 4 mirties nuo gripo sukeltų komplikacijų atvejai. Todėl medikai ragina nelaukti gripo protrūkio ir skiepytis dabar. Anksčiau pasiskiepijus įgyjamas didesnis imunitetas pavojingai ligai ir sumažėja tikimybė susirgti. (publ.)*

Problemiška nagrinėti priežasties junginį, einantį kito junginio sudedamąja dalimi. Minėtame pavyzdyje PS reiškiamas pirmiausia žodžių junginiu *mirties nuo gripo sukeltų komplikacijų*, kuris savo rožtu įeina į stambesnę atributinį junginį *4 mirties nuo gripo sukeltų komplikacijų atvejai*. Pastarasis junginys – teksto centrinės, vadinasi, suponuojančios kitus, priežastį reiškiančius dėmenis, propozicijos *užregistruoti 4 mirties nuo gripo sukeltų komplikacijų atvejai* dalis. Po propozicijos išdėstomas padarinio sakiny, prasidedantis *todėl...*, kuris toliau nukreipia į priežasties–sąlygos dėmenį su padalyvio konstrukcija *anksčiau pasiskiepijus*.

3.1.3. Tekstemoje ar sudėtiniame sakinyje priežasties sememą turintys žodžiai arba priežasties žymikliai⁴ tiesiogiai PS neįvardija, bet eina didesnės apimties PS nusakantį predikatinio dėmens sudaromąja dalimi. Kartais PS išryškėja tik to reiškinio apsuptyje, t.y. kontekste (Gethin, 1992), vadinasi, vienas PS tyrimo tikslų būtų tirti kontekstinius santykius. Priežastį nusakantį konteksto ieškojime didesnės apimties tekstemoje.

3.1.4. Kad PS gali būti daugiapakopiai, sudėtingos raiškos, rodo ši pasakojamojo pobūdžio tekstema (8).

(8) *Čia buvo sodas, senas ir sulaukėjęs, ir didžiulis rojaus obuoliukų medis – bene svarbiausia priežastis, dėl kurios jiedu pasirinko šią vietą. Mergaitė dar niekad nebuvo mačiusi rojaus obuoliukų. (B. Vil.)*

Priežasties santykio skatina ieškoti leksemos arba priežasties žymikliai *priežastis, dėl*. Padarinio situacijos, kuri šiuo atveju yra ir tekstemos topikas, reiškiamas propozicija *jiedu pasirinko šią vietą*, pasakomas tekstemos viduryje. CPR įsiterpusi į predikatinį dėmenį, nusakantį priežastį. Pasirinkimo priežastis nusakoma tekstemos pradžioje. Kad pirmasis tekstemos predikatinis dėmuo esti šios situacijos priežastis, parodo formalusis priežasties žymiklis, išreikštas leksiškai (*priežastis, dėl kurios ...*). Vėliau, pasakius situacijos turinį, nurodoma dar viena, be formaliojo priežasties žymiklio pasakyta priežastis *mergaitė dar niekad nebuvo mačiusi rojaus obuoliukų*, kurią galima būtų laikyti antrąja, *šalutine* situacijos priežastimi ir kuri būtų aiškiau atpažįstama, jei būtų pradedama įterpiniais *be to, ...; ir dar*.

3.1.5. Dažnai pasitaikančius padarinio žymiklius – tokius žodžių junginius kaip – *dėl šios priežasties; dėl šių įvykių kaltas, svarbiausias tokio poelgio motyvas ir pan.*, – reikėtų nagrinėti ne tik predikatinį dėmenį, bet ir tekstemų pakopoje, mat vartojant minėtuosius žodžių junginius išeinama už įprasto sakinio ribų, jie skatina tirti sakinio kontekstą. Tai rodo ir ši samprotaujamojo pobūdžio tekstema (9).

⁴ Žymiklio terminas išsiverstas iš anglų *marker* (žr. Schiffrin, 1986, 191–227).

(9) *Šiandien viskas grįš į senas vėžes. Vakar kiek sutrikęs šiaurės srautas vėl atsistatys, slėgis kiek pakils ir debesys suplonės. Iš jų vis pasnigs, tačiau ne visą laiką ir ne po daug. Dėl šių priežasčių savaitgalį orai bus panašūs į trečiadienio orus. (publ.)*

Propozicijoje, nusakančioje priežastinės situacijos turinį (*savaitgalį orai bus panašūs į trečiadienio orus*) PS nerasime – jie atsiskleidžia iš trijų, prieš propoziciją pasakytų sakinių, į kuriuos nukreipia, o taip pat visus sakinius susieja priežasties žymiklis *dėl šių priežasčių* ir kuriuose nusakoma savaitgalio orų panašumo į trečiadienio orus priežastys.

3.2. Priežasties predikatinį dėmenį prie CPR jungiantys žodžiai atlieka ir kitą, ne mažiau svarbią funkciją – jie yra ir sakinių siejimo tekstemos priemonės. Iš surinktų tekstelių pavyzdžių matyti, kad pagrindiniai apibendrinti PS dėmenų siejimo būdai yra šie (Lentelė):

a) CPR (arba Pad) nusakoma tekstemos pradžioje be siejimo priemonių. (Išimtytys – kai CPR baigiasi *dėl to, ...; todėl, ...*). Toliau – priežastį nusakantis predikatinis dėmuo, prasidedantis *nes, kad, jog, juk*;

b) PS nusakomi tekstemos pabaigoje: be siejimo priemonių nusakoma CPR (arba Pad). Toliau priežastį nusakantis predikatinis dėmuo, pradedamas *nes, kad, jog, juk*;

c) PS nusakomi tekstemos viduryje: priežastį nusakantis predikatinis dėmuo pradedamas jungtukais *kadangi; dėl to, kad*, o CPR (arba Pad) pradedamas jungtuku, *tai*;

d) tekstemos viduryje be siejimo priemonių nurodomas vieną priežastį reiškiantis predikatinis dėmuo, o toliau pateikiamas išvadą arba padarinį reiškiantis predikatinis dėmuo, kuris drauge yra ir CPR. Jis prasideda jungiamaisiais žodžiais: *todėl, dėl to, tad, taigi, užtat, užtai, mat, vadinasi, išvada, dėl šios priežasties*;

e) be siejimo priemonių nurodomos dvi reiškinio priežastys, toliau – CPR (arba Pad), prasidedantis *dėl šių priežasčių*;

f) iš pradžių nurodomas priežastinis predikatinis dėmuo, prasidedantis *kadangi*, toliau – padarinio dėmuo, sutampantis su CPR ir prasidedantis jungtukais *todėl, tai*, o toliau – antrąją, šalutinę reiškinio priežastį nurodantis predikatinis dėmuo, dažniausiai prasidedantis *be to*;

g) iš pradžių be siejimo priemonių nurodomas reiškinio priežastinis dėmuo, toliau – du padarinio dėmenys, kurių pirmasis dažniausiai pradedamas jungtukais *taigi, tad, todėl*, o antrasis – jungtukais *todėl, tad*. Dažniausiai antrasis padarinio dėmuo reiškia bendrąją išvadą;

h) tekstemos pradžioje be siejimo priemonių nurodoma CPR (arba Pad), toliau – du predikatiniai dėmenys, reiškiantys vieną iš kitos išplaukiančią arba papildomą priežastį. Dažniausiai tokie priežastiniai dėmenys prasideda jungtuku *nes*;

i) tekstemos pradžioje nurodoma su padariniu nesutampanti CPR, toliau – priežastinis dėmuo, prasidedantis jungtuku *nes*, toliau padarinį reiškiantis predikatinis dėmuo, prasidedantis jungtukais *todėl, dėl to*.

L e n t e l ė . Priežasties ir padarinio tekstėmų jungikliai

Tekstėmos pradžia		Tekstėmos pabaiga	
Padarinys	Priežastis	Padarinys	Priežastis
+	nes, kad, jog, juk	∅	∅
∅	∅	+	nes, kad, jog, juk
∅	Kadangi, Dėl to, kad	tai, tai	∅
∅	+	todėl, dėl to, tad, taigi, užtat ⁵ , užtai, mat, vadinasi, išvada, dėl šios priežasties	∅
∅	+ +	dėl šių priežasčių	∅
∅	kadangi	todėl, tai	be to
∅	+	taigi, tad, todėl	todėl, tad
+	nes	∅	nes
+	nes	todėl, dėl to	∅

Simbolių reikšmės:

+ – predikatinis dėmuo, reiškiantis PS, yra;

∅ – predikatinio dėmens, išreiškiančio PS, nėra.

⁵ Nors DLKG pažymima tikslai nuolaidos santykių raška jungtuku *užtat*, vis dėlto tekstyno duomenimis, jungtuku *užtai* ir *užtat* vartosena sumišusi, taigi abiem jais gali būti jungiami padarinio ryšiu susiję sakiniai.

3.3. Savitą sakinių grupę su priežasties dėmenimis sudaro sudėtiniai sujungiamieji bejungtukiai sakiniai, taigi tie sakiniai, kuriuose jungtuko, kaip formaliojo priežasties žymiklio, nėra. Verčiant šios rūšies sakinius iš lietuvių kalbos į latvių, pasirenkami taip pat sudėtiniai sujungiamieji bejungtukiai sakiniai arba išplėstinės dalyvinės, pusedalyvinės konstrukcijos.

Nustatyti šių sakinių priežasties dėmenį padeda kauzuojamojo komponento substitucijos. Kai sakinį įmanoma pakeisti taip, kad tą pačią mintį galima būtų pasakyti žodžių junginiu (pvz.: *Ji sudrebėjo – taip staiga užklupo šaltis.* → *Ji sudrebėjo nuo staiga užklupusio šalčio,*) arba šalutiniu prijungiamojo sakinio dėmeniu (→ *ji sudrebėjo dėl to, kad taip staiga užklupo šaltis.*), tai ir nesant formalaus priežasties žymiklio, priežasties semantinė funkcija išvelgiama.

Kalbos pakopų sąveikos tyrinėjimas, remiantis PS, gali būti detalizuojamas ir tęsiamas toliau.

4. Apžvelgus tekstų bei predikacinių dėmenų pakopų priežasties santykius apibendrintai galima teigti, kad:

- kiekvienas teksteje ar predikacinių dėmenų pakopoje esantis PS yra binaris, t.y. vienas dėmuo – konkrečiai įvardijantis priežasties reiškinį (čia vadinamas centre priežasties propozicija – CPR), antrasis dėmuo – pavaldus šiai propozicijai dėmuo;

- nustatomi pavaldžio PS dėmens semantiniai porūšiai: motyvas, realioji priežastis, skatinamoji priežastis, tikslas, padarinys, išvada;

- predikacinių dėmenų substitucijos, o kartais ir vertimas į latvių kalbą, padeda nustatyti PS ten, kur jie susipynę su būdo, laiko, tikslo, sąlygos ryšiais;

- struktūriškai klasifikuojant PS reiškinčius predikacinius dėmenis, matyti, kad dažniausiai pasitaiko 6 struktūrų modeliai, ir kad juos pasirenkant griežtų taisyklių nėra (išskyrus teisinę bei įstatymų kalbą);

- PS teksteje atskleidžia kalbos pakopų sąveiką: nusakant PS teksteje pasitelkiamas leksemų sluoksnius, o vientisiniame sakinyje esantis žodžių junginys neretai įtraukiamas į didesnės apimties PS dėmenį;

- surinkti duomenys rodo, kad tekstos ir predikacinių dėmenų pakopų PS reiškinys labai panašiai, todėl šias pakopas galima tirti drauge;

- lentelėje atspindi priežasties žymiklių ir sakinių siejimo priemonių distribucija tekstuose.

CAUSAL RELATIONS IN THE PARAGRAPH AND IN THE PREDICATE UNITS

Summary

The article deals with the phenomenon of causal relations in two largest text units of Modern Lithuanian, i.e. both – in the paragraph and in predicate constructions. It has the aim to analyse structural types and syntactic means of causal constructions. The main semantic features – the category of binary as well as semantic components of the cause are reviewed. The problem of distinguishing causal relations from other relations which are semantically close to the causal relations may be solved by sub-

stituting the clauses and sometimes by translating the clauses into Latvian. The general characteristics of the control linkage of causal constructions enable us to analyse different text units simultaneously. An other reason for such analysis is the usage of the same connectors in the paragraph as well as in predicate constructions. Analysis of the causal markers in the paragraph helps us to identify the semantic relations in the texts units.

Possible means of connection between predicative constructions with the causal relations in the paragraph are presented in a table, which also shows the distribution of these constructions as well as their connectors in the paragraph.

ŠALTINIAI

- Adm. – administracinio stiliaus tekstas.
buit. pok. – buitinis pokalbis.
B.Vil. – Vilimaitė B., 1999. Rojaus obuoliukai. Vilnius: Alma Litera.
J.Balt. – Baltušis J., 1981. Sakmė apie Južą. Vilnius: Vaga.
J.Balt. – Baltušis J., 1984. Teiksma par Juzi. – No lietuvių tulkos P.Kalva. – Riga: Liesma.
publ. – publicistinio stiliaus tekstas.
R. Gran. – Granauskas R., 2000. Su peteliške ant lūpų. Vilnius: Presvika.
R. Šav. – Šavelis R., 2000. Pasimatymai su gyvenimu. – Vilnius: Liet. Raš. sąj. I–kla.
Tekst. publ. – tekstyno publicistikos dalis.
T. Ivanausk. – Ivanauskas T., 1981. Pasaulio paukščiai. – Vilnius: Vaga.

LITERATŪRA

- Comry B., Polinsky M.*, 1993, Causatives and Transivity. Amsterdam-Philadelphia: J.Benjamins Publishing Company.
Dik S. C., 1980, Seventeen Sentences: Basic Principles and Application of Functional Grammar. – Syntax and Semantics / ed. E. A. Moravcsik, J. R. Wirth, vol. 13, 45–75.
Dik S. C., 1989, Nuclear, Core and Extended Predication. – The Theory of Functional Grammar. Part I: The Structure of the Clause. Amsterdam.
Dixon R. M., 1991, A New Approach to English Grammar, on Semantic principles. Oxford: Clarendon Pr.
DLKG, 1994, Dabartinės lietuvių kalbos gramatika / Red. V. Ambrasas. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidykla.
Erdmann P., 1990, Discourse and Grammar: Focussing and Defocussing in English. Tübingen: Niemeyer.
Gethin H., 1999, Grammar in Context: Proficiency Level English. Addison Wesley Longman Limited, 50–72.
Girdeniė S., 2000, Das Kausalitätsproblem in der Linguistik. – Paradigmatika, sintagmatika ir kalbos funkcijos. Tarptautinės mokslinės konferencijos pranešimų medžiaga. Kaunas: Naujasis lankas, 35–37.
Givón T., 1975, Cause and Control: On the Semantics of Interpersonal Manipulation. – Syntax and Semantics / ed. J. P. Kimball, vol. 4, 59–89.
Jolly J. A., 1993, Preposition Assignment in English – Van Valin R.D., Jr. Advances in Role and Reference Grammar. – Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series IV, vol. 82, 275–310.
Labutis V., 1976, Žodžių junginių problemos. Vilnius: VU leidykla.
Lambrecht K., 1991, Information Structure and Sentence Form. – Cambridge: Cambridge Univ. Press, 117–127, 206–218.
Mac Cawley J. D., 1988, The Syntactic Phenomena of English: I, II. Chicago.

Marcinkevičienė R., 1997, Tekstynų lingvistika ir lietuvių kalbos tekstynas. – *Lituanistika*, t. 1(29), 58–78.

MLLVG, II, 1962, Mūsdienu latviešu literārās valodas gramatika, II / Ats. red. E. Sokols. Rīga: LPSR Zinātņu Akadēmijas izdevniecība.

Podlesskaya V. I., 1993, Causatives and Causality: Towards a Semantic Typology of Causal Relations. – *Causatives and Transitivity* / ed. B. Comrie, M. Polinsky. Amsterdam-Philadelphia: J. Benjamins Publishing Company, 165–176.

Rackevičienė S., 2000a, Kauzacijos samprata lingvistikoje. – *Ūlybotyra*, t. 48 (1)/49(1), 103–110.

Rackevičienė S., 2000b, Lietuvių kalbos kauzatyvinių veiksmazodžių reikšmės ypatybės. *Lituanistika*, t. 3/4 (43/44), 203–221.

Savičiūtė–Naktinienė G., 1995, Lietuvių ir kitų indoeuropiečių kalbų kauzatyvų raidos polinkiai. – *Lietuvių kalbotyros klausimai*, t. 33, 110–123.

Schiffrin D., 1986, Discourse Markers. – *Studies in Interactional Sociolinguistics 5*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, 49–72, 191–227.

Shibatani M., 1976, Causativisation. – *Syntax and Semantics* / ed. M. Shibatani, vol. 5, 239–240.

Šoblinskas A., 1982, Pirmoji pažintis su tekstu. – *Tarybinis mokytojas*, Nr. 6, 62–63.

Valeckienė A., 1998, Funkcinė lietuvių kalbos gramatika. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. in-tas.

Valiulytė E., 1998, Dabartinės lietuvių kalbos sintaksiniai sinonimai. Vietos, laiko ir priežasties raiška. Vilnius: Mokslo ir encikl. leid. in-tas.

Van Valin, 1993, A Synopsis of Role and Reference Grammar– Van Valin R.D., Jr. *Advances in Role and Reference Grammar*. – *Amsterdam Studies in the Theory and History of Linguistic Science. Series IV*, vol. 82, 1–166.

Wierzbicka A., 1988, *The Semantics of Grammar*. Amsterdam-Philadelphia: J. Benjamins Publishing Company.

Vilniaus universitetas
Lietuvių kalbos katedra

[teikta
2001–04–09